

Rəmzi Əl-Kimya elmi və Şeyx həkim Nizami Gəncəvi

Hacı Firidun Qurbansoy

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Milli Konservatoriyasının professoru

E-mail: fqurbansoy@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/ngalmanac.2026.5.141>

Annotasiya. Avropalı alimlərin “okkultizm” adlandırdıqları gizli elmlər (ilm ul-həvas) sistemində olan əl-kimya elmi qapalı mühitin ancaq az miqdarda seçmə alimlərdən ibarət olan şəxslərə bəlli idi. Bu elmin məlumatlarından İslam sivilizasiyası sferasında epik və lirik poeziyada bədii deyim vasitəsi kimi orta əsrlərdə geniş istifadə olunub.

İslami elmlər içərisində əl-kimyanın ayrıca yeri vardır. İslam tarixində Həzrəti-Fatimənin kənizi Fizzə barədə məlumat hişf olunub. Bu xanım əl-kimyadan əl-kimya elminə bələd idi. Kimyadan İmam Cəfər Sadiq əleyhissəlamın ləzzət aldığı və müasir kimyanın atası sayılan Cabir Həyyanın bu imamın tələbəsi olduğu barədə qeydlər qalmaqdadır.

Dünya ədəbiyyatının korifeyi Şeyx Nizami Gəncəvi özünün həm divanından gəlib çatan poetik nümunələrdə, həm də “Xəmsə”sində əl-kimya elminə aid informasiyalardan sənətkarlıqla istifadə edib.

“İqbalnamə” dastanında əl-kimya elmi ilə əlaqədar xüsusi bir bəhs açıb. O, kimyadan danışarkən ənənəvi rəmzi deyim üsuldən istifadə edib. “Qibtli Mariyanın hekayəsi və onun kimya hazırlanması” adlı bu bəhsdə kimya elminin əsaslarını şair maraqlı bədii təqdimatda açıqlayır.

Poetik biçimdə, rəmzi üsullarla söylənmiş misralarda əl-iksirin hazırlanma mexanizmi açıqlanıb.

Açar sözlər: əl-kimya, əl-iksir, civə, qızıl, Nizami Gəncəvi, Xəmsə

Symbolic science of Al-Kimya and Sheikh Nizami Ganjavi

Haji Firudin Gurbansoy

Doctor of Philosophy in Philology

Professor of Azerbaijan National Conservatory

E-mail: fqurbansoy@gmail.com

Abstract. The secret science of alchemy in the system of secret sciences (ilm ul-hawas), which European scientists called “occultism”, was known only to a small number of selected scientists in a closed environment. In the Middle Ages, the information gained from this science was widely used in epic and

lyrical poetry as a means of artistic expression in the sphere of Islamic civilization.

Alchemy occupies a special place in Islamic sciences. In the history of Islam, there is information about Fizza, the servant of Hazrat Fatima. This lady was aware of alchemy. There are notes that Jabir Hayyan, who is considered the father of modern chemistry, was interested in chemistry with Imam Jafar Sadig Alayhis-salam and was a student of this imam.

Sheikh Nizami Ganjavi, the luminary of world literature, skillfully used information related to alchemical science both in his poetic examples from the divan and in his “Khamisa”.

In the epic “İgbalnama” he opened a special story about the science of chemistry. Speaking about chemistry, he used traditional figurative language. In the story called “The Tale of Maria the Copt and Her Alchemy”, the poet explains the basics of alchemy in an interesting artistic presentation. The mechanism of preparation of the elixir is explained in verses spoken in poetic form, using symbolic methods.

Keywords: alchemy, elixir, mercury, gold, Nizami Ganjavi, Khamisa

Giriş / Introduction

Orta yüzilliklərdə Şərq poetikasında formalaşan rəmzlərdən bir silsiləsi də kimya elmi ilə bağlıdır. Ən qədim zamanlardan كيميا “kimya” dedikdə indi tədris olunanı deyil, qədim Misirdə yaranan الكيميا “əl-kimya” elmi nəzərdə tutulub. Bu sözün əsl qədim misircədən, mənası “qara” rəng deməkdir. Hazırlanma zamanı əl-ixsirin (eleksir) dörd rəngindən ilki qara olduğundan bu elm “**kimya**” adlanıb. Əl-kimya elminin son məqsədi üç dünyanın (**camaat, nəbatat və filizlər aləmi**) sultanı olan الكسير əl-ixsiri əldə etməkdir. Alınması zamanı ixsirin qaradan sonra rəngi dəyişir, əvvəlcə ağ, sonra qırmızı, daha sonra sarı ixsir əmələ gəlir. Sarı da işləndikcə ağarır. Kamil ixsir ağ rəngli, duzvari kristallardır.

Misir kahinlərinin gizli saxladığı əl-kimya elminin həm nəzəriyyə, həm də təcrübəsi birinci yolla Yunanıstana, oradan da Avropaya, ikinci yolla İrana, oradan da Ərəbistan və Türkünstanə, üçüncü yolla “Böyük İpək Yolu” vasitəsilə Çinə gəlib çıxmışlar. Kimya elminə gizli dillə “kaf”, kimyagərlərə isə “əhli-kaf” deyirdilər.

“**Camaatın sultanı**” dedikdə nəzərdə tutulur ki, ixsiri daxilə qəbul etməklə ixtiyar yaşına çatmış adam üç gün müddətində oyanmadan yatır. Kənardan baxan onu gec-gec və səssiz nəfəs almasından ölüyə oxşada bilər. Yuxuda olarkən bütün tükələri və olub-qalan dişləri tökülür, dərisi tamamilən ilan qabıqdan çıxan kimi çatlayıb çıxır. Yeni dəri, dişlər və tüklər əmələ gəlir, ixtiyar oyananda cavan adamın görkəmində və gücündə olur.

Farsca iksirə **“nuşdaru”** deyiblər. “Şahnamə”də “Rüstəm və Söhrab” dastanında oğlunu ölümcül yaralayan Rüstəm şahdan nuşdaru istəyir. Şah bilərəkdən işi yubadıb iksiri vermir, Söhrab atasının qolları üstündə həlak olur. “Ölüyə nuşdarunun köməyi olmaz” (farscadan tərcümə)

“Nəbatatın sultanı” dedikdə nəzərdə tutulur ki, hər hansı ağacın toxumunu bir müddət iksirli mayədə saxlayıb sonra nəm torpaqda əkirlərsə, bir-iki saat ərzində cücərir, çiçəkləyib meyvə verir. Bir neçə il davam edən inkişaf bir-iki saat ərzində baş verir.

“Filizlər aləminin sultanı” dedikdə nəzərdə tutulur ki, qalaydan qızıl, qurğuşundan gümüş almaq iksir vasitəsilə reallaşdırılmışdır.

Əsas hissə / Main part

Qədim kimyaçıların təsəvvürlərinə görə, civə (ziban) mədənlərin əsilidir, digər metallar isə törəmələrdir. Yerin hansı qatlarında qalmağından, təzyiq və günəşin, atəşin, soyuğun təsirindən asılı olaraq başqa maddələrə çevrilə bilər. Civədən yeddi maddənin əmələ gəlməsini qəbul edirdilər. Qızıl, gümüş, dəmir, mis, qalay, tutiya və qurşunun (qurğuşun) kimi bəsit metalların civə kimi bəsit metaldan alınmağını qədim kimyaçılar qəbul etmişlər. Hər bir metalın səyyarələrlə əlaqəsi, həftənin günləri ilə bağlı olduğu, coğrafi ərazilərə (16.s.14) və rənglərə uyğun gəlməyi məlumatı xüsusi cədvəldə yerləşdirilmişdi. Təsadüfi deyil ki, bu cədvəl əsasında Şeyx Nizami Gəncəvi “Bəhramnamə” və ya “Həftə peykər” (Yeddi Səyyarə, yaxud Yeddi Gözəl) poemasını yazmışdır:

1. GÜNƏŞ – bazar, qızıl, sarı, II iqlim – RUM ölkəsi. 2. AY – bazar ertəsi, gümüş, yaşıl, III iqlim – MİSİR, SİN (ÇİN), İRAQ ölkəsi. 3. MARS – çərşənbə axşamı, dəmir, qırmızı, IV iqlim – SƏQLAB ölkəsi. 4. MERKURİ – çərşənbə, civə, mavi, füzəy, V iqlim – ORTA ASİYA ölkələri. 5. YUPİTER – cümə axşamı, qalay, açıq qəhvəyi, boz, səndəli, VI iqlim – ÇİN ölkəsi. 6. VENERA – cümə, mis, ağ, VII iqlim – BAŞQURD, BULQAR ölkəsi. 7. SATURN – şənbə, qurğuşun, qara, I iqlim – HİND ölkəsi.

Bu bölgülər üçün əsas 7 səyyarə, metal və rəng olub. Qədim kimyaçılar sözlərini sirli şəkildə demək üçün maddənin əvəzinə, səyyarənin və ya həftə gününün adını çəkirdilər. Bu cür rəmzlər ancaq azsaylı insanlara məlum idi. Onlar öz təcrübələri haqqında qeydlər qoyarkən məhz bu cür rəmzlərdən istifadə edirdilər. Sirlərin açılması cəmiyyətdə çaxnaşma törədər, nəfsinə üstün gələ bilməyən adamların fəsadları daha çox artardı.

İslami elmlər içərisində əl-kimyanın ayrıca yeri vardır. İslam tarixində Həzrəti-Fatimənin kənizi Fizzə barədə məlumat hifz olunub. Bu xanım əl-kimya elminə bələd idi. Kimyadan İmam Cəfər Sadiq əleyhissəlamın ləzzət aldığı və müasir kimyanın atası sayılan Cabir Həyyanın bu imamın tələbəsi olduğu barədə qeydlər qalmaqdadır.

VIII yüzilliyin ikinci yarısında yaşamış Əbu Abdullah Cabir ibn Həyyan əl-Əzdi əs-Sufinin əl-kimyaya aid doqquz əsəri səlib yürüşləri zamanı çalınmış, latıncaya çevrilərək əslı yandırılmışdı.

Əbu Yusuf Yəqub ibn İshaq ibn əs-Səbbah əl-Kindi (ölümü 873-cü il) “Kitab kimya əl-itr vəl-təsıdat” (Ətir və distillədən kimya kitabı) adlı əsərin müəllifidir.

Əbubəkr Məhəmməd ibn Zəkəriyyə (865-925) “Kitab əl-əsrar” (Sırlər kitabı) və “Kitab sirr əl-əsrar” (Sırlər sirri kitabı) adlı əsərləri əl-kimyaya həsr edib.

Əbu Nəsr Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Uzlaq ibn Tarxan əl-Farabının (870-950) “Risalə fı vucub sinaə əl-kimya” (Kimya sənətinin vacibliyi haqqında risalə) əsəri məşhurdur.

Şəraf əd-Din Əbül-Fəzl Xubayş ibn İbrahim ibn Məhəmməd ət-Tiflisi (1100-1230) “Bəyan əs-sənəət” (Sənətlərin bəyanı) adlı əsərində öz zamanında məlum olan bütün elm və peşə sahələrindən yığcam şəkildə bəhs edərkən əl-kimya elminə də müəyyən səhifə ayırıb.

XIII yüzilliyin birinci yarısında yaşamış Zeyn əd-Din Əbd ür-Rəhman ibn Ömər əd-Diməşqi əl-Caubarının yazdığı “Kitab əl-muxtar fı kəşf əl-əsrar və xətk əl-astar” (Seçilmişin sırləri açması və yalanları ifşa etmə kitabı) başqa adla da tanınan “Kitab fı ilm əl-xiyal” (Xəyal elmi kitabı) adlı əsərləri əl-kimyanı öyrənmək istəyənlərin masaüstü kitabı olub [19, II c., s.31, 73, 123, 143, 375, 470].

İmam Məhəmməd Bağır əleyhissəlam “Rövzətül-cənnat” əsərində yazırdı: “Əl-kimya elmini ixtira edən birinci şəxs Musa peyğəmbərin qardaşı Qarun idi” [12, s.72].

Qurani-Kərimdə təsvir olunur ki, Qarun hədsiz var-dövlət toplamağının sirrini “öz elmində” görməsi Allahın qəzəbinə səbəb olur və onu müflis edir. Musa Peyğəmbərin qardaşı olan bu şəxs əl-kimya vasitəsilə əldə etdiyi qızılı əridib buzov heykəl – bütünü yaradıb, insanları həqiqi dindən döndərib, bütə səcdə etməyi məsləhət görür.

İbn ən-Nədim “Fihrist” əsərinin X fəslini “Əl-kimya” adlandırıb. Müəllif Mosuldan olan monax və əl-kimyaçı Stefanosun əlyazmalarını gördüyünü yazır. Xəttab ibn Vəhşin yazdığı əlyazmasını da gördüyünü xəbər verir. Zamanının əl-kimyaçısı Salxa əl-Ələvinin əsəri haqqında qeydlər edib göstərir ki, O, Cıbal (Qədim Midiya, Azərbaycan) ölkəsindəndir [1, s.54].

Üç aləmin ağası olan iksirdən nədənsə uzun yüzilliklər boyu ancaq qiymətli metal almaq üçün istifadə olunmuşdur. Bu elmi başqalarına öyrətmirdilər. Öyrətməyə məcbur qalanda isə onu rəmzlərlə söyləyirdilər. Qədim Çindən tutmuş, Misir, Midiya, Fələstin, Sasanilər imperiyası və Orta əsrlər Avropasınadək əl-kimyanı bilən alimlər bu mövzudakı əsərlərini məcazlar vasitəsilə yazmışlar, yoxsa əl-kimya haqqında ilkin təsəvvürləri olmayanlar bu

əsərləri qızdırmalı adamın sayıqlamaları kimi qəbul edərdi. İndi bir sıra alimlər dünyanın müxtəlif ölkələrində yazdıqları “Əl-kimya” adlı kitablarında kimya elminin tarixinə dair məlum faktları tirajlamaqdan başqa, bir iş görmürlər.

Bir sıra beytlərində, yeri düşdükcə, müxtəlif məzmunlu mətləbləri izah etməklə kifayətlənməyən Şeyx Həkim Nizami Gəncəvi “İqbalnamə” dastanında əl-kimya elmi ilə əlaqədar xüsusi bir bəhs açır. O, kimyadan danışarkən ənənəvi üsuldən istifadə edib. *حکایه ماریه قفتی و کیمیا ساختنی او* (Hekayəte-Mariyəyi-Qibtı və kimiya saxtəni u) “Qibtli Mariyanın hekayəsi və onun kimya hazırlanması” adlı bu bəhstdə kimya elminin əsaslarını şair maraqlı bədii təqdimatda açıqlayır. Maraqlıdır ki, şair kimya elmi ilə bağlı olan Mariyanı “kimyagər” yox, “iksirgər” adlandırır:

بر آن جوهر انداخت اکسیر زر
باکسیر خود کردش اکسیرگر
بان کیمیا ماریه میرگشت
لقب نامه علم اکسیرگشت
[9, s.46]

Tərcüməsi:

*O, cövhər üzərinə qızıl iksiri atdı,
Öz iksiri ilə onu iksir sənətkarı etdi.
O kimiya ilə Mariya əmir oldu.
İksir elm kitabının ləqəbi oldu. [10, s.465]*

Ərəstudan (Aristotel) dərs alıb kimya elmini incəliyinə qədər öyrənən Qibtli Mariya qızıl düzəltməyi öyrənməklə müflislikdən qurtulur, hətta əmir, başçı olur.

باکسیر کاری چنان شد تمام
کردی زر پخته از سیم خام
ز بس زر که آن سیمتن ساز کرد
در گنج بر خاکیان باز کرد
چه زر در ترازوی آنکس جه سنگ
که آرد زر بی ترازو بچنگ
[9, s.46]

Tərcüməsi:

*İksir sənətində o qədər kamil oldu ki,
Xam gümüşdən xalis qızıl aldı.
O gümüş bədənli o qədər qızıl hazırladı ki,
Xəzinənin qapısını hamının üzünə açdı.
Tərəzidə istər qızıl, istərsə də daş olmasının
o kəs üçün fərqi yoxdur ki,
Qızılı tərəzisiz çəngələyir. [10, s.465]*

Əl-kimyaçılar çaşdırmaq üçün qızılı xam gümüşdən düzəltmələrini söyləyir, sifarişçidən kifayət qədər çox gümüş əldə edib, əslində qalayla işləyirlər. Keçmişlərdə qalayı civə ilə təmizləyir, sonra bu almageli (qarışığı) əridib iskir əlavə edirdilər. Bu üsulla tonlarla qiymətli metal əldə etmişdilər.

ز لشگر گهش کس نیامد بدست
که بر با گی نعل از زر نیست
بدرگاه او هر که سر داشتی
اگر خر بدی زین زر داشتی
زبس زر که بر زیور انباشتند
سگان را بزنجیر زر داشتند
[9, s.47]

Tərcüməsi:

*Onun ordusunda elə bir adam tapılmazdı ki,
Atına nalı qızıldan vurmasın.
Onun dərgahına hər kəs baş vursaydı,
Eşşək olsa belə, yəhəri qızıl olardı.
Bəzək üçün o qədər qızıl yığmışdılar ki,
İtləri də qızıl zəncirdə saxlayırdılar. [10, s.465]*

Dastanın digər yerində oxuyuruq:

گروهی حکیمیان دانش پرست
ز اسباب دنیا شده تنگ دست
از آن گنج پنهان خبر یافتند
بدیدار گنجینه بشتافتند
نمودند خواهش بان کان گنج
که درویشی آورد مارا برنج
ندانیم چون دگران پیشه
مگر در جهان کردن تنیشه
ز کسب جهان دامن افشاندن ام
بقوت یکی روز در مانده ام
تواند که بانوای عاجز نواز
گشاید بما بر در گنج باز
در آموزد از رای و تدبیر خویش
بما چیزی از علم خویش
جهانرا چنین گنج گوهر بسیست
کلید در گنج باهر کسبست
[9, s.47]

Tərcüməsi:

*Elmpərəst bir dəstə filosofun
Dünya malından əlləri aşağı idi.*

*O gizli xəzinədən xəbər tutdular,
Həmin xəzinəni görməyə tələsdilər.
O xəzinə sahibindən xahiş etdilər.
(Dedilər): “Yoxsulluq bizi cana gətirib,
Dünyada fikirləşməkdən başqa,
Başqalarından fərqli olaraq, biz heç bir peşə bilmirik. –
Biz bu dünyanı kəsb etmək fikrində olmamışıq.
Gündəlik yeməyimizlə dolanmışıq.
Yoxsulların qeydinə qalan qadın bəlkə bizə də
Xəzinənin qapısını açsın;
Öz fikrini və tədbirini öyrədsin
Öz iksir elmindən bizə bir şey.
Hər kəsdə xəzinə qapısının açarı olsa,
Bu qədər gövhər xəzinəsi dünyaya bəs edər.
Bəlkə biz də bir tikə çörək üçün çarə tapaq
Və dünya adamlarına möhtac olmayaq. [10, s.465-466]*

Camaatın asan qazanc əldə etmək üçün işini-gücünü atıb kütləvi şəkildə əl-kimya ilə məşğul olmaq həvəsi cəmiyyətin müdriklərini narahat etmiş və bu elmi gözdən salmaqdan ötrü çoxlu vasitələr düşünüb tapmışlar. Ərəblərdə belə bir el məsəli var: من طالب المالہ بیالکیمیاء، افلاس “Mən tələbə əl-malə bil-kimya, ifləsə” (Kim ki, əl-kimya ilə dövlətlənmək istəsə, iflas olar.) Ustadlar əl-kimya elmini varlanmaq ümidində olan heç kəsə öyrətmirlər. Dünyanın ahəngdar fəlsəfəsini öyrənmək istəyənlərə isə ustadlar rəmzlər söyləməklə sirləri açsınlar.

یکی منظری با آب و رنگ
مقرنس بر آورده از خارہ سنگ
عروسانہ بر شد بر آن جلوہ گہ گاہ
برندی سیہ بستہ بر گرد ماہ
بر آورده چون نرگس و مشک بید
بموی سیہ مہرہ های سپید
صلیبی دو گیسوی مشکین کمند
در آن مہرہ آورده با پیچ و بند
بنظار گان گفت گیسوی من
بہ بیند در طاق ابروی من
نمودار اکسیر پنهانیم
بہ بیند در صحن پیشانیم
[9, s.48]

Tərcüməsi:

*Orada çox gözəl müzəyyən bir bina vardı,
Qranitdən tikilmişdi, bərli-bəzəkli idi;*

O, gəlin kimi o binaya qalxdı,
Ay kimi üzünə qara bir örtük bağladı.
Nərgiz və bədmüşk kimi ucalan
Qara saçlarına ağ möhrələr taxmışdı.
Qara mişkin saçını kəmənd kimi xaç şəklində
Hörüb o möhrədən salmışdı.
Ona baxanlara dedi: "Mənim saçımı
Qaşımın tağında görün.
Mənim gizli iksirimin rəmzini
Mənim alnımın açıqlığında görün. [10, s.466]

Tərcümədə bəzi sözlər düzgünlüyü ilə verilməyib. Mətnə olan "müşk bid" söyüd-müşkü cümləsi dəxli olmayan bədmüşk kimi tərcümə edilmişdir. Söylənən rəmləri belə şərh etmək olar: Bu elm bir bina kimi bəzəkli görünür, qranit kimi möhkəmdir, onu sındırıb sirlərinə asanlıqla yiyələnmək olmaz. Gəlinin binaya qalxmasında məqsəd gələcəkdə uşaq doğmasıdır. Qara müşk qara rəngli iksirdir, Ay kimi ağ üz isə, iksirin ikinci rəngidir. Müşk tünd qırmızı rəngdə olur, nərgiz isə sarıdır. Bu rənglər ardıcılıqla iksirin əmələ gəlməsində növbələşir. Alının açıqlığı ağ rəngi göstərir. Kamil iksir ağ rəngdə olur. Beləliklə, Mariya iksirin dörd rəngdən keçəndən sonra kamilliyə çatacağını rəmzi şəkildə söyləyəndən sonra imitasiya yolunu seçmiş, alimləri çaşdırmaq üçün saç, möhrə, mişkin saçlarını xaç şəklində hörüb möhrədən salmışdı. İlk baxışdan heç bir mənası olmayan "Mənim saçımı qaşımın tağında görün, iksirimin rəmzini alnımın açıqlığında görün" – sözlərilə bir daha alimləri çaşdırmışdı.

نیوشند گانرا در آن داوری
غلط شد زبان زان زبان آوری
یکی گفت اشارت بدان مهره بود
که شفاف و تابنده چون زهره بود
[9, s.48]

Tərcüməsi:

Bu mühakiməni dinləyənlərin
O cür sözlərdən sonra dilləri topuq çaldı.
Biri dedi: "O möhrəyə (muncuğa) işarə idi ki,
ZÖHRƏ ulduzu kimi şəffaf idi və parıldayırdı. [10, s.466]

Qalayın transmutasiyaya uğrayıb qızıla çevrilməsi zamanı həqiqətən çox güclü işıqlanma baş verir.

یکی راز پوشیده از موی جست
که آن مهره با موی دید از نخست
گرفتند هر یک پی آن پیشه را

خلافی پدید آمد اندیشه را
از آن قصه هریک دمی می شمرد
بفرهنگ دانان کسی پی نبرد
[9, s.48]

Tərcüməsi:

*Bir başqası gizli sirri onun saçlarında axtardı,
Çünkü əvvəlcə o, möhrəni saçla bir yerdə görmüşdü.
O məsələdə hərəsi bir yol tutdu,
Bunlar arsında fikir ayrılığı əmələ gəldi.
O əhvalatdan hərə bir cür dəm vurdu,
Alimin sirrini heç kəs açə bilmədi. [10, s.466]*

Saçlarda sirri axtarmaq onu tapmamaq deməkdir. Şeyx Nizami burada müşkül məsələləri açmağın kodunu vermişdir. Sirri kəşf etmək üçün, ilk növbədə, qlobal düşünmə qabiliyyəti lazımdır. Ayrı-ayrı detalları qabardıb sirri onlardan birinin üstündə axtarmaq səhv nəticə verir.

İkincisi, həssaslıqla baxıb, hər bir hərəkətin əslini və təzahürünü, imitasiyasını ayırmağı bacarmaq lazımdır.

دگر روز خواهش بر آراستند
در آن باب فصلی دگر خواستند
پری روی بر طاق منظر نشست
نشاند آن تتی چند را زین دست
سخن راند از آن گنج در خواسته
چو سربسته گنجی بر آراسته
[9, s.48].

Tərcüməsi:

*Ertəsi gün xahişə gələrək,
O barədə başqa bir mətləb istədilər.
Pəriüzlü binanın tağı üstə oturaraq,
O bir neçə nəfəri özündən aşağıda oturtdu.
Arzu olunan xəzinə haqqında söhbət açdı.
Gizli xəzinəni sözlə bəzədi. [10, s.466]*

Alimləri özündən aşağıda oturtmaqla Mariya onlara öz mərtəbəsini tanıtmışdı, yəni siz varlanmaq ehtirası ilə bu elmi öyrənmək istədiyinizdən həmişə aşağıda qalacaqsınız.

حدیث سر کوه و مردم گیا
که سازند از او زیرکان کیمیا
همان سنگ اعظم که کان زطست
سخن بین که چون کیمیا پرورست
بپوشید کی کرد رمزی پدید

در او آهین قفل زرین کلید
بدانا رسید این سخن گنج یافت
گیای قلم گوهر کیمیاست
[9, s.48-49].

Tərcüməsi:

*Dağ və mərdümgıya otu sirrinin hadisəsini danışdı ki,
Zirəklər ondan kimiya düzəldirlər.
O səngi-əzəm ki, qızıl mədənidir.
Sən sözə diqqət ver ki, o sanki kimiya yaradandır.
Aydın rəmzin üstünü örtüdü,
Qızıl açarlı o dəmir qıfılı var idi.
Bu söz anlayana çatdı və o, xəzinə tapdı.
Nadana çatdı o, zəhmət və kədər tapdı. [10, s.466-467]*

Mariyanın rəmzlərini anlamaq üçün bir neçə elmdən həssaslıqla xəbərdar olmaq lazımdır. Məsələn, qaşların birləşən yeri sürətşünaslıq elmində Ütarid (Merkuri) səyyarəsinə aiddir. Metal yozumunda Ütarid civədir, çərşənbə gününün himayəçisidir. Əl-kimyaçı mütləq Ütarid səyyarəsinin himayəsi altında, yəni çərşənbə günü dünyaya gəlməlidir. Saf qalay almaq orta əsrlərdə çətinlik törətdiyindən onu civə ilə təmizləyirdilər.

Qibtlı Mariya tarixi şəxsiyyətdir. İbn Nədimin lüğətində kimyagərliyin böyük bilicisi kimi göstərilir və əl-kimyaya aid kitabının olduğu xüsusi qeyd edilir. Şeyx Həkim Nizami Gəncəvi əl-kimyanı gözəl bilirdi. “Şərəfnamə” dastanında qənaətcil dolanan müdrik zahidlə bağlı beytlərin birində deyir:

گیایشم و قوت من هم گیا
کنم سنگ را زر بدین کیمیا

Tərcüməsi:

*Otdan paltar geyinmişəm, yeməyim də bitkilərdir,
Daşı kimya vasitəsilə qızıla çevirirəm.*

Əl-kimyaçı gərək bu dünyanın naz-nemətindən uzaq durmağı bacarsın. Nəfsini öldürüb gözütox olsun. Nə çox yeyib-içmək hərisi olsun, nə də əlvan geyinib keçinmək barədə düşünsün. Bax, onda iksirdən qızıl almaq mümkündür.

İksirin rəngdən-rəngə, haldan-hala düşüb püxtələşməsi dörd mərhələdə başa gəlir. Arıflar iksiri irfani müqayisə predmetinə çevirmişlər; **ŞƏRİƏT**, **TƏRİQƏT**, **MƏRİFƏT** və **HƏQİQƏT** mərtəbələrini rəmzləşdirir, dərvişin SALİKdən ARİFLiyə qədər keçdiyi yol eynilə iksirin alınması mərhələlərinə oxşayır. Əl-kimya klassik ədəbiyyatda insan ruhunun kamilləşmə prosesini göstərən rəmz yerində çıxış edir. Camaatdan – qara kütlədən (iksinin birinci

mərhələsi) arınaraq, fərd ŞƏRİƏT-in bütün tələblərini yerinə yetirib ağarır. TƏRİQƏT-in günəşi ilə işıqlanıb sarı görünür. MƏRİFƏT-lənəndə etdikləri günah və səhv işlərə görə qızarır. Nəhayət, HƏQİQƏT mərhələsində mütləqə qovuşduğu üçün istisnasız ağ rəng alır. Sırası insandan seçilmişə çevrilmək üçün “kimyayi-səadət”dən keçməlisən.

“İksiri-eşq”, “İksiri-əzəm”, “İksiri-fəna”, “İksiri-həyat”, “İksiri-kafi”, “İksiri-kimiya”, “İksiri-məani”, “İksiri-mədh”, “İksiri-ruyi-zərd”, “İksiri-şadi”, “kimiya”, “kimyagər”, “kimiyayi-bari-əməl”, “kimiyayi-kari-əməl”, “kimiyayi-qabiliyyət”, “kimiyayi-qədim”, “kimiyayi-lütf” terminləri divan ədəbiyyatında işlənmiş, hərəsinin ayrıca öz mənə yozumu olduğuna baxmayaraq, hər biri kimya ilə yanaşı, həm də irfan əhlinin ruhi durumu anlamını ifadə edib.

Köhnə zamanlarda “elm ul-həvas” (okkultizm) sistemində əl-kimya elmi haqqında təsəvvürlər yığcam idi, onu hər bir ziyalı xüsusi halda öyrənə bilməzdi Ümumi şəkildə bu məlum idi ki, Allahın xəlv etdikləri məxluqat arasında harmonik əlaqə var. Bütün elm sahələrinə aid minimum bilikləri öyrənməklə dünyaların ancaq bir mərkəzdən və ağılasığmaz dəqiqliklə, möhtəşəm elmlə idarə olunduğunu dərk etmək asanlaşır. Bu elmi məlumata mükəmməl yiyələnən şair-filosoflar dərd, hiss və fikirlərini elmi istilahların və irfani-rəmzi dilin köməyi ilə deməyi üstün tutmuşlar.

Əl-kimyaçıların əsas məqsədi maddələrin transmutasiyası (bir bəsit maddəni çevirmə yolu ilə digər bəsit maddəyə döndərmək) yönündə çalışmaq idi. Çağdaş kimyaçılar bu işin öhdəsindən gələ bilir. Hər hansı maddənin atomlarını xüsusi qurğuda bombardman etməklə, onları müəyyən miqdarda azaldıb-artırmaqla keyfiyyət dəyişikliyinə nail olur, yeni, başqa maddə əldə edirlər. Ötən əsrin altmışıncı illərində Amerika kimyaçıları qızıl atomlarına bu üsulla təsir etməklə, onu qalaya çevirmişlər. Bu mənada, əks reaksiyanın gedişi də təsəvvür olunandır.

Nəticə / Conclusion

Zamanında mövcud olan bütün elmlərin kamil bilicisi, dünya ədəbiyyatının korifeyi Şeyx Həkim Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si minilliklər zamanını gələcək nəsil filosof-şairlər üçün mötəbər örnək rolunu oynamaqdadır.

Elə bir qüdrətli Divan ədəbiyyatı nümayəndəsi yoxdur ki, əl-kimya məlumatından şeirlərində istifadə etməsin. Şairlər əl-kimya elminin əsaslarını öyrənməklə, poetik deyim tərzinin üsullarından ustalıqla istifadə etmişlər. Bu rəmz səviyyəsində “İksir”, “kimya” sözləri irfan ədəbiyyatı üçün ruhun inkişaf pillələrini göstərmək vasitəsi olmuşdur. Kamil ruha malik elmi insan bəşəriyyətin tarix boyu can atdığı bir idealdır, Şeyx Həkim Nizami Gəncəvi cəhanşümul yaradıcılığı ilə hər beytində buna çağırır.

Ədəbiyyat / References

1. В.В. Полосин. «Фихрист» Ибн ан-Надима как историко-культурный памятник X века. Москва: Наука, 1989.
2. Mehmet Bayrakdar. İslamda bilim ve teknoloji tarihi. Ankara, 1989.
3. Səid Rəşadi. Hədis elmi. Bakı, 2003.
4. Nevzat Yüksel. Konularına göre Kurani-Kerim fihristi. İstanbul, 2000.
5. İmam Qəzali. İhyayi-ülum id-din. I-IV cildlər (tərcüməçi Ali Arslan). İstanbul, 1985.
6. Nizami Gəncəvi. Şərəfnamə (farsca). Bakı, 1947.
7. Nizami Gəncəvi. Şərəfnamə (filoloji tərcümə Qəzənfər Əliyevindir). Bakı: Elm, 1983.
8. Gəncineyi-Nizami. Tehran:1335 be təshih Vəhid Dəstgirdi.
9. Nizami Gəncəvi. Eǧbalname (Tərtibçi F.Babayev). Baku: Azərbaycan EA-nın nəşriyyatı, 1947.
10. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə (filoloji tərcümə V.Aslanovundur). Bakı: Elm, 1983.
11. İTER ASTERİVM “Астрологический словарь”. Минск: Харвест, 1998.
12. Məhəmməd Cəvad Nəcəfi. Setaraqane-derəxşan, cild 7. İmam Məhəmməd Bağər. Tehran: 1370.
13. В.Л.Рабинович. Образ мира в зеркале алхимии. Москва: Энергоиздат, 1981.
14. А.А.Арафьев. 1000 тайн алхимии. Москва: Рипол классик, 2004
15. Mir Məhəmmədkərim Nəclül-Nac Mir Cəfər Ələvi əl-Hüseyni əl-Musəvi əl-Bakuvi. Kitabe-kəşfül-həqayığ ən-nükət əlayat və dəǧayığ (Ayələrdəki incə mənaların həqiqətinin kəşfi və dəqiqləşdirilməsi). III c. Tiflis, 1904.
16. Əhmədaǧa Əhmədov. Nizami-elmşünas. Bakı, 2001.
17. Абд Ар-Рашид Ал-Бакуви. Китаб талхис ал-асар ва аджаиб ал-малик ал-каххар (tər.Z.Bünyadovundur). Москва: Наука, 1971.
18. Авеста. Душанбе: Адиб, 1990.
19. Матвиевская Г.П., Розенфельд Б.А. Математики и астрономы Мусульманского Средневековья и их труды. Москва: Наука, 1983.

**Символическая Наука Алхимия и Шейх Хаким
Низами Гянджеви**

Хаджи Фирудин Гурбансой

Доктор философии по филологии

Профессор Азербайджанской национальной консерватории

E-mail: fqurbansoy@gmail.com

Аннотация. Тайная наука алхимия в системе тайных наук (илм уль-хавас), которую европейские учёные называли «окультизмом», была известна лишь узкому кругу избранных учёных. Сведения этой науки широко использовались в Средние века как средство художественного выражения в эпической и лирической поэзии в пространстве исламской цивилизации.

Алхимия занимает особое место в исламских науках. В истории ислама сохранились сведения о Физзе, служанке Хазрата-Фатимы. Она владела знаниями в области алхимии. Существуют данные о том, что Джабир Хайян, которого считают отцом современной химии, увлекался химией с имамом Джафаром Садиком (aleyhissalam) и был его учеником.

Шейх Хаким Низами Гянджеви, корифей мировой литературы, мастерски использовал информацию, связанную с аль-химией, как в своих поэтических образцах дивана, так и в своей «Хамсе».

В эпосе «Икбалнама» он выделил особый рассказ о науке химии. Рассуждая о химии, он использовал традиционный образный язык. В рассказе под названием «Повесть о Марии Гибтли и ее препарате эликсир» поэт в художественно выразительной форме раскрывает основы алхимии. Процесс приготовления эликсира поясняется в стихах, произнесенных в поэтической форме, с использованием символических методов.

Ключевые слова: алхимия, эликсир, ртуть, золото, Низами Гянджави, Хамсе